

Monok István

Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)

A magyarországi olvasmánytörténeti kutatásokban – ugyanígy a szellemi áramlatok befogadástörténetét általánosságban vizsgáló tanulmányokban – azon művek jelenlétének értékelése, amelyek valamilyen filozófia-, teológia- vagy más eszmetörténeti összefoglalások szerint korukat meghaladónak, vagy éppen nonkonformistának ítéltettek, mindig érdekesebbnek, ha nem éppen szenzációsnak mutatkoztak. Igaz ez az állítás úgy is, hogy a nonkonformista szellemi áramlatok történetének kutatása általában nagyobb esz-köztárral – akár intézményesen – folyik, mint az egy-egy korszakot ténylegesen jellemzőké. E jelenségnek számos okát tudjuk.

Az 1950 után kialakuló kutatói intézményi rendszer számára a kora új-kort tekintve nem lehetett feladat az olvasmányok többségét kitevő vallásos, illetve teológiai művek recepciótörténetének a kutatása, csak úgy, ha azok a felvilágosodást előkészítő szellemi áramlatok köréhez voltak sorolhatók. A paletta persze színes, Szent Ferencről Lutherig, Nicolaus Cusanustól Cartesi-usig sok mindenki belefért, aki újjítónak számított. Az újjító eszmék kutatása természetesen érdekesebb szellemi kihívás, mint a nagy tömegű, sokszor unalmas munkák végiglapozása, vagy éppen egy nagy adathalmaz évtizedek alatti összehordása azért, hogy egy-egy korszak szellemi arculatának megrajzolásához legalább a szükséges dokumentumokkal rendelkezünk.

A filozófia történetét kutatók számára a kiemelkedő egyéniségek jelenléte – a Descartes-kutatás erre jó példa¹ – az érdekes, hiszen a filozófiai gondolkodás változásának fő sodrába eső jelenség. Ehhez képest a katolikus vagy bármelyik protestáns teológián belüli gondolkodásmód képviselőinek ismerete csak a „kis patak”, az „oldalág”. Pedig a helyzet fordított: a fősodor az utóbbi, és a ma nagynak ismert gondolkodók jelenléte a kevésbé jellemző. A Magyarországon erős, a radikális reformáció történetét célzó kutatások képviselői ezt sokszor hangsúlyozták, elfeledkezve arról, hogy az ő hőseik az „átlagos” protestáns teológiához, vagy még inkább a katolikus teológiai

---

1 A karteizianizmus négyszáz éve. – Four Hundred Years of Cartesianism. – Quatre siècles de cartésianisme. Szerk. Csejtei Dezső–Dékány András–Laczkó Sándor. Szeged, 1996. [1997.] (Ész – Élet – Egzisztencia 5.)

és vallási művek gyakoriságához pontosan olyan kis patakot jelentenek a magyarországi recepciótörténetben, mint a filozófiatörténet nagyjai.

A szélsőségek kutatásának népszerűsége mögött egy további jelenség a nemzetközi divatok követése. Ilyen az okkult tudományok jelenlétének túlhangsúlyozása a magyarországi olvasó emberek ismereteiben. Valóban érdekes lehet, hogy a Mohács előtt, vagy éppen a 17. század elején a Kárpát-medencében is dokumentálni tudjuk ilyen munkák jelenlétét, de e jelenlét értékeléséhez az olvasmányok nagy tömegét mindig tudni kell ellensúlyként használni. Az okkult tanok iránti természetes értelmiségi érdeklődés nem feltétlenül az egy-egy ritkaságszámba menő könyv befogadását, szellemi áramlatként való jelenlétét jelenti.²

*

Tanulmányunkban a vizsgált földrajzi terület a királyi Magyarországnak Horvátországtól Pozsonyig, illetve a Balaton–Győr vonaltól a nyugati határig terjedő része. A korszak (1550–1650) olvasmánytörténete viszonylag jól dokumentált, a főúri udvarok, a városok, illetve a különféle egyházakat szolgáló lelkészek könyvtáiról elegendő ismerettel rendelkezünk, csakúgy, mint az itt kiadott könyvekről. Egyháztörténetileg ez a veszprémi és a győri püspökség,³ illetve a dunántúli protestáns, majd nagyjából 1595-től a dunántúli evangélikus és a református egyházkerület területe.⁴

Ez a terület jelentős gazdasági és kulturális kapcsolatrendszer épített ki Itáliától Pomerániáig, Lengyelországtól a németalföldi városokig. Kulturális és tudományos oldalról ez a kapcsolat elsősorban az értelmiség képzésében jelentkezett. Bécs és Graz közelsége, bizonyos értelemben Krakkóé is, a katolikus teológiára igyekvők mellett a könyvbeszerzés lehetőségét jelentette minden felekezeti körnek. Ugyanígy – főként a nemesség, és közvetlen környezetük körében – az észak-itáliai felsőoktatási intézmények népszerűek maradtak a vizsgált periódus egészét tekintve. Vitathatatlan ugyanakkor, hogy a wittenbergi, majd a heidelbergi egyetem a protestáns értelmiségiek képzésében vezető helyre tett szert a 16. században, majd Odera-Frankfurt és Rostock is komoly szerephez jutott. A kiel egyetem első magyarországi hallgatói is soproniak voltak.⁵

2 Vö. Szőnyi György Endre szemléletével: Titkos tudományok és babonák. A 15–17. század művelődéstörténetének kérdéseihez. Bp. 1978. (Gyorsuló idő).

3 Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatási jegyzőkönyvei, 1554–1760. Veszprém, 1947.; A Győri Egyházmegye ezer éve. Szerk. Kiss Tamás. Győr, 2000.

4 Payr Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története. Sopron, 1924.; Thury Etele: A dunántúli református egyházkerület története. Pápa, 1908.

5 Herepei János: Külsőországokbeli akadémiák magyarországi hallgatói. Bibliográfia. In: *Uő: Művelődési törekvések a század második felében*. Bp.–Szeged, 1971. (Adattár... 3.) 441–451.; újabban bibliográfiai teljességgel lásd Szőgi László sorozatának köteteit: *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban. I–XIII*. Bp. 1994–2004.; és *Die ungarische Universitätsbildung und Europa*. Hg. von Márta Font-László Szőgi. Pécs, 2001. Bornus.

Ez a nyugat-magyarországi régió ugyanakkor a másfél évszázad alatt, amelyet vizsgálunk, több alkalommal befogadó területként szolgált. A török hódítás elől északabbra húzódó magyarok, horvátok telepedtek le itt, az osztrák örökös tartományokból (Karintia, Stájerország, Bécs/Hernals) a protestánsok menekültek ide,⁶ majd a harmincéves háborúban megsemmisített cseh, pfalzi és bajor protestantizmus képviselői, illetve württembergi exulánsok. A rekatolizáció folyamatában megerősödő ferences és cisztercita rend tagjai is több nemzetiségből verbuválódtak, idesorolva a ciszterek között szép számú dél-németalföldi (belgiumi) rendtagot.⁷

A befogadó közeget gyakran a területet birtokló főúr udvara, illetve az általa támogatott vagy éppen fenntartott gyülekezet, iskola jelentette, de a szabad királyi városok, Sopron, Kőszeg vonzó célpont voltak a szülőföldjüket vallási okokból elhagyni kényszerülteknek. A 17. század közepére azonban az arisztokrata családok rekatolizáltak, így a protestáns újító eszmék képviselői számára az utóbb említett városok – majd az 1666-ban szabad királyi városi kiváltságokat nyert Ruszt – maradtak meg működési területnek. A 16–17. század fordulóján elkülönült lutheránus és kálvinista egyházak már nehezebben fogadtak be újító tanokat.

A főúri udvarokról

A most a vizsgálódás homlokterébe állított terület főúri udvari kultúrájáról egyre teljesebb képet alkothatunk.⁸ A 16. századból viszonylag jól dokumentált a Batthyány-udvar Németújvárt, a Nádasdy Sárváron, a 17. század végétől a Nádasdy-udvar Pottendorfban, illetve az Esterházy Kismartonban.

6 *Gustav Reingrabner*: Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation. Wien–Köln–Graz, 1981. 81–158.; *Uő*: Adel und Reformation. Beiträge zur Geschichte des protestantischen Adels im Lande unter der Enns während des 16. und 17. Jahrhunderts. Wien, 1976. 11–20., 58–71.

7 800 Jahre Zistenzienser im Pannonischen Raum. Burgenländische Landes-Sonderausstellung. Klostermarienberg, 1996. Hg. von Jacob Perschy. Eisenstadt, 1996. – A terület *canonica visitati*ói jól mutatják a két rend világi pasztorizációs tevékenységét, az egyes szerzetes-papok származását: *Jenő Házi*: Die kanonische Visitation des Stefan Kazó Archidiakon von Eisenburg/Vasvár in Burgenland – Teil des Komitats Eisenburg in den Jahren 1697–1698. Eisenstadt, 1958. (Burgenländische Forschungen 37.); *Uő*: Die kanonische Visitation des Peter Tormásy Archidiakon von Eisenburg aus dem Jahre 1674. Eisenstadt, 1961. (Burgenländische Forschungen 46.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem 17. Jahrhundert. I–IV. Teil. Eisenstadt, 1966., 1967., 1968., 1969. (Burgenländische Forschungen 52., 53., 54., 55.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen der Diözese Raab aus dem Jahre 1713. Eisenstadt, 1981. (Burgenländische Forschungen 69.); *Josef Buzás*: Kanonische Visitationen 1757 Südburgenland. Eisenstadt, 1982. (Burgenländische Forschungen 71.); *Ebenböck Ferenc*: Győregyház-megyei állapotok 1698-ban. Magyar Sion 1869. 499–512., 576–592., 654–676.

8 Legújabbán lásd Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Monok István. Bp. 2005.

Sajnos nem maradt ránk könyvjegyzék az Erdődyektől, a Bánffyaktól vagy az Istvánffyaktól.⁹ A Zrínyi család olvasmányairól is csak a 17. század derekától állnak rendelkezésünkre teljes dokumentumok. A mai horvátországi területek nemességének erudícióját is jobbára csak a ma hozzáférhető régi könyvek tulajdonosi bejegyzései alapján elemezhetjük.¹⁰ Alsólindva olvasmánykultúrája csupán *per analogiam* jellemezhető.¹¹ Az analógia alapjául azt hiszem, hogy Batthyány Boldizsár németújvári udvara, illetve a Beythe család (István, András és Imre) könyvei szolgálhatnak. Ebben az összefüggésben fontos figyelni a sárvári Nádasdy-udvarra és ennek köznemesi környezetére is.¹²

*

A Bánffy család alsólindvai udvartartása¹³ a fennmaradt elszórt adatok fényében hasonlítható a sárvári Nádasdy-udvarhoz, habár a család anyagi lehetőségei nem érték el ez utóbbit.¹⁴ Biztonsággal állíthatjuk, hogy a főúr, lelkészei, az iskola tanítói, illetve az udvar környezetében élt nemesek is birtokoltak könyveket. Az itt megjelent könyvek szerzői által idézett művek, a filológus szakemberek által feltárt forrásaik (Kulcsár György prédikációi-

9 Bibliográfiát a terület főúri udvarairól lásd *István Monok*: Bibliotheken und Erudition der Magnaten in Ungarn. 1526–1711. Eine Bibliographie. In: Kulturelle Zentren der Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit. Vergleichende Studien zur herrscherlichen, adligen und geistlichen Kultur in Böhmen, Mähren, Ungarn und den Erbländern. Bibliographie. Vorgelegt von Karl Vocelka–Thomas Winkelbauer. Wien, 1996. Bd. II. 1–43.; vö. Lesestoffe in Westungarn II. Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740. Hg. von Tibor Grüll–Katalin Keveházi–Károly Kokas–István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler. Hg. von István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1996. (Adattár... 18/2. – Burgenländische Forschungen. Sonderband 15.) [a továbbiakban Adattár 18/2.] 264–277.

10 *Monok István*: Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században. (Bibliográfiai összefoglalás). In: Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. Bálint István János. Bp. 1987. 55–63.

11 Vö. *Horváth Sándor*: Alsólendva múltja és jelene. Alsólendva, 1942. 20–46. (a Bánffy-, a Nádasdy-, majd az Esterházy-udvarokról); *Németh József*: Lendva kulturális és irodalmi jelentősége. In: Naptár '87. Murska Sobota, 1986.; *Bence Lajos*: A XVI. századi irodalom és nyomdászat. Muratáj 2000. 177–182.

12 Egyik legutóbbi tudományos ülészak anyaga erről az udvarról: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999.

13 A lindvai ágon a vizsgált korszakban a családfők: Bánffy János (?–1534), az ő fia, Bánffy István (1522–1568) már protestáns volt, János unokája, Bánffy Miklós (1547–1593) a terület protestáns egyházának egyik fő támasza lett. Bánffy Kristóf (1577–1644) katolizált (1598), vele az alsólindvai ág kihalt. Közben a Bánffy család bolondóci ága is kihalt a 16. század végén, az ugyancsak protestáns Bánffy László (?–1584) fiainak korai halálával.

14 Vö. *Tantalics Béla*: Lendva kulturális emlékei a 16. század második feléből. Kulturne znamenitosti Lendave v drugi polovici 16. stoletja. Zalaegerszeg, 1988.

nak,¹⁵ és Tőke Ferenc *Spira históriájának*¹⁶ forrásait bőven elemezték¹⁷) feltehetően megvoltak nekik, vagy az udvari könyvtárban. Közvetlen forrásul szolgálhatnak a Beythe István és fia András könyvei, azok kézírásos bejegyzései. A németújvári ferences könyvtárban őrzött gyűjtemény könyveinek kritikai leírása, a könyvanyag elemzése 2006–2008-ban lát napvilágot. A Beythe családnak közel 500 műben szerepel bejegyzése. Nehéz azonban meghatározni azt a módszert, amellyel ebből az anyagból kiválaszthatóak azok a könyvek, amelyek feltehetően már Beythe Istvánéi voltak 1559 és 1574 között, amikor Alsólindván tartózkodott. (A bejegyzések csak elvétve datáltak.) Az első ilyen kérdés az, hogy vajon a csak Beythe András – ő tevékenykedett legtöbbit a Bánffy-udvarban – bejegyzést tartalmazó kötetek a vizsgálandó körbe vonhatóak-e? Elvileg kaphatott olyan könyvet apjától, amelybe az apa nem írta be a nevét, és már hosszú ideje birtokában volt. Mindössze kettő olyan könyvről tudunk, amelyik ugyanabban a kiadásban maradt fenn Beythe István, illetve a másik példány Beythe András bejegyzéssel.

Azt mondhatnánk, hogy a könyvek megjelenési éve orientálhat bennünket, bár magától értetődő, hogy egy könyvet annak megjelenése után bármikor megvehetünk. Mégis feltűnően sok régi könyve volt Beythe Istvánnak és Andrásnak is. Csak az antik szerzők kiadásait tekintve: Istvánnak ismerjük 15 ilyen könyvét, Andrásnak 25-öt. E negyven könyv közül 4 jelent meg 1520 után. Ez az arány azt is sugallhatná, hogy már István is örökölte, vagy valamelyik felosztott szerzetesi közösség könyvtárának maradványaként ajándékba kapta a terület főurától(?). Példa éppen van az esetre: a németújvári ágostonosok kolostorának több kötete Batthyány Boldizsár ajándéka-ként került az ottani protestáns iskolába, majd a ferencesekhez, és maradt ránk az említett bibliotékában. A feltevésnek ellentmondó adatok azonban az olyanok, hogy Beythe István egyik korai Vergilius-kötetét 1586-ban vette, egy másikat 1587-ben. András egy Martialisát (megjelent 1510-ben) 1582-ben vette, egy 1483-ban és 1485-ben megjelent Horatius–Ovidius kolligátumot 1586-ban Németújváron szerzett, egy ugyancsak ősnymtatvány Lucianus–Ovidius kolligátumot pedig 1592-ben. Hasonló kérdések természetesen ugyanígy felvethetőek bármely tematikus csoportot válasszuk is. Azt mondhatjuk, hogy Beythe István a helvét szellemű könyveit (8 ilyen művet ismerünk) idősebb korában vette volna, és a 21 evangélikus teológiai munkát korábban. A sok régebbi könyv (a 15–16. század fordulóján megjelentekre

15 RMNy 319.: Az halálra való készölettről rövid tanosság; RMNy 320.: Az ördögnek a penitencia tarto bünössel valo vetekedeseröl; RMNy 334.: *Postilla*.

16 RMNy 513.

17 Hubert Ildikó: Kulcsár György az alsólindvai prédikátor. Lendva, 2001.; Tőke Ferenc: *Spira doktor hitehagyása. Szigeti győzedelem. Bevezette: Tőkei Ferenc*. Bp. 1996 (Eötvös Klasszikusok 9.).

gondolunk) zavarba ejtően sok a filozófiai, illetve a humanista filológiai témájúak között is, ugyanígy nem protestáns teológiai traktátus is főként a reformációt megelőző időkből származó kiadásban volt meg mindkettőjüknek.

A találgatás, illetve valószínűsítés helyett rátérnék néhány konkrét darabra, amelyek az alsólindvai, illetve a németújvári szellemi életre, könyves kapcsolatokra jellemzőek. Mindkét Beythe gyakorta említi bejegyzéseiben barátait, társait. „Sum Stephani Beythe et amicorum”, „Andreae Beythe et Fratrum Christianorum”. Ha nem lennének óvatosak, akár egy alsólindvai olvasókörről is beszélhetnénk az ilyen bejegyzések kapcsán.¹⁸ A környék köznemességének nevei bukkannak fel a bejegyzésekben, akik könyvet adnak a Beythéknek, vagy akitől ők könyveket vásárolnak: Christophorus Kraleczy, Casparus Dragonus (Sárkány Gáspár?), Horváth Boldizsár, vagy Szabó András cubicularius. Alsólindvát illetően talán a legérdekesebb bejegyzés egy 1495-ös Cicero-kiadásban maradt fenn, amely szerint a könyvet Beythe István Tőke Ferenctől kapta. Egy másik antik szerző, Martialis műveit pedig Tőke özvegyétől vette meg az udvari prédikátor.

Minden arisztokrata udvarban számos alumnus, illetve a birtokok gazdálkodását irányító gazdatiszt is élt. Számukra a művelődési mintát a főúri család adta, és anyagi lehetőségüktől, személyes indíttatásuktól függően maguk is szereztek be könyveket. Az udvar szellemi színvonalát is jelzi, ha feltűnik egy-egy literátus tisztartó a főúr környezetében. Számos példa említhető, olyanok, mint a Nádasdyak mellett Perneszi György¹⁹ és Csányi Ákos,²⁰ vagy Zrínyi György (1598–1626) udvarában Jóna István.²¹ A Zala megyei Böde községből való Komlós Tamás is ilyen jószágigazgató volt Bánffy László (?–1584) mellett, akinek egy könyve a németújvári ferences könyvtárban maradt ránk: Alexander de Villa Dei: *Doctrinale, cum commentariis Hermannii Torrentini...* Venetiis, 1519. Petrus Lichtenstein a budai Urban Keym kereskedőnek nyomtatta.²²

18 Monok István: „Libri in publica libraria exules scholastici”. Kísérlet egy fejléc értelmezésére, avagy a városi közösségi könyvtárak kialakulásáról Magyarországon. In: Tarnai Andor Emlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. Bp. 1996. 181–187.

19 Könyvjegyzéke 1560-ból: Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533–1657. S. a. r. Varga András. Mtárs: Monok István. Bp.–Szeged, 1986. (Adattár... 13/1.) [a továbbiakban Adattár... 13/1.] 13–14.

20 Őze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. Bp. 1996.; vö. Mályusz Elemér: A Nádasdy-levéltár magyar levelei 1531–1549. LK 1923. 126–149., 287–309.; 1924. 55–69.; 1926. 68–85.; 1927. 94–129.; 1928/5. 82–103.; 1928/6. 66–86.; 1929. 231–277.; Istványi Géza: A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934.; Papp László: Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. századból. Bp. 1964. (Nyelvtudományi Értekezések 44.)

21 15 könyvről lásd A Bibliotheca Zriniana története és állománya. – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana. Írták és összeáll. Hausner Gábor–Klaniczay Tibor–Kovács Sándor Iván–Monok István–Orlovsky Géza. Szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1992. (Zrínyi Könyvtár 4.)

22 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 3/130.

A Bánffy-udvarról általánosságban tehát elmondható, hogy a világi tárgyú irodalom megjelenése ellenére, az ott jelenlévő olvasmányok nagy része az örökölt középkori és humanista anyag. Ugyanakkor a 16. századi reformációs szellemi áramlatok közül a lutheránus és a helvét irányzatok képviselői egyaránt jelen voltak, nem állítható azonban, hogy jelentős újító, főként nem szélsőséges nézeteket tartalmazó könyvvvel találkozhattak volna. Feltétlenül kiemelhető, hogy a gazdálkodást irányító köznemesek körében is megjelentek a könyvek, igaz, a gazdálkodást segítő természetismereti, vagy egyéb szakmai művekről e környezetben nem tudunk.

*

A Nádasdyak négy generáción keresztül az ország legbefolyásosabb arisztokratái voltak.²³ Lékai könyvtárukról csak említés szinten vannak információink,²⁴ és a sárvári udvar családi gyűjteménye sem ismert. A család tagjainak ajánlott könyvek, az általuk pártfogolt nyomdák termékei, illetve az udvari környezetükben élt familiárisok olvasmányaira vonatkozó ismeretek arról árulkodnak, hogy a tudás, a könyvekben őrzött és azokkal átadott ismeretek fontosságával tisztában voltak. Nádasdy Tamás humanista kapcsolatai (Oláh Miklós, Ursinus Velinus, Georgius Logus, Jacobus Piso) vagy középnemesi környezete (Perneszi György, Csányi Ákos, Szentgyörgyi Gábor) arra utalnak, hogy a főúr patrónusi tevékenysége tervezett volt. Az intézményesülő lutheránus egyház templomainak, iskoláinak támogatása ki egészült a Sárvár-Újszigeten alapított nyomdával.²⁵

A nyomda ismert kiadványai és Perneszi könyvjegyzéke²⁶ is a humanista alapozottságú ismereteket helyezik a központba. Ezek az ismeretek egészülnek ki az első reformátorgeneráció könyveivel, nézeteivel. Nem véletlen a nagyobb számú, a 16. század elején kiadott, főként bázeli könyv, illetve a wittenbergi klasszikusok (Luther, Melancthon, Bugenhagen) munkái. Perneszi nem kellett, de Nádasdynak feltehetően voltak jogi könyvei vagy a seregvezetéssel, erősítésekkel kapcsolatos munkái. Ugyanígy nehezen feltehető, hogy az udvar orvosa, Szegedi Kőrösi Gáspár számára ne álltak volna rendelkezésre könyvek. Nem járhatunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy Nádasdy Tamás műveltsége humanista jellegű volt, tájékozódott az életében nagy változást hozó – ő az első protestáns a családban – reformáció tanai felől. Ismerte a protestáns patrónus feladatát (templom, pártókia, iskola, nyomda, könyvtár támogatása), hiszen cselekedeteiből ez tűnik

23 Nádasdy Tamás (1498–1562), fia Ferenc (1565–1604), a „fekete bég”, az ő fia, Pál (1598?–1633) a család protestáns generációit vezették, Pál fia, Nádasdy Ferenc (1623–1671) 20 évesen, 1643-ban katolizált.

24 Adattár... 18/2. 200–201.

25 Legújabb: *Bessenyei József*: A Nádasdyak. Bp. 2005. 17–39.

26 Adattár... 13/1. 13–14.

ki. Az ő generációja számára az a kérdés, hogy Luthert kövesse, vagy a hozzá képest toleráns Melanchthont, még nem volt aktuális, ahogy az sem, hogy kálvinista legyen-e. Tudott Calvinról, hiszen környezetében felbukkanak a helvét szerzők munkái. Dévai Bíró Mátyás mellett Meéliusz Juhász Péter patrónusa is volt, csakúgy, mint Tinódi Lantos Sebestyéné. Udvara szellemi arculatát azonban Sylvester János neve fémjelzi leginkább: humanista tudós, akit a lutheránus egyház úttörői közt tart számon, és aki a bécsi – igaz, akkor még toleráns – egyetem heber tanára lett.

Nádasdy Ferenc, a „fekete bég” elsősorban hadvezérként ismert. Fontos feladatának tekintette ugyanakkor a birtokain zajló egyházi viták követését. A csepregi zsinaton is részt vett (1591), ő maga lutheránus maradt, míg falvainak egy része lelkészeit követve helvét hitvallású. Johannes Manlius sárvári és keresztúri officinája az ő támogatásának köszönhetette létét, ahogy sok lelkész és tanár a külföldi tanulmányok lehetőségét. Ahogy apja udvarának emblemikus alakja Sylvester volt, az övé Magyarai István. A nyomda a késő humanista értelmiségi mozgalomnak is műhelye tudott lenni, hiszen itt jelent meg egy latin–magyar–német szótár (Szikszai Fabricius Balázs, 1602)²⁷ és egy sor fordítás kortárs lutheránus teológusoktól: Aegidius Hunnius (Esterházy Tamás, Kürti István, 1602),²⁸ Gottfried Rabe (Fabricius János, 1603),²⁹ Andreas Osiander (Zvonarics Mihály, 1603).³⁰ A magyar nyelvi egységesülés is sokat köszönhet tehát Nádasdy Ferencnek. Ebben a nyomdában jelent meg továbbá a legtöbb gyászvers és prédikáció a patrónus halálakor (1604).³¹ Ezekből a főúr humanista dicsérete mellett tudható, hogy nem egyszerűen a birtokait, a hazáját védő katona távozott halálával.

A halálakor kiskorú fia, Pál, gyámság alatt nőtt fel, majd örökölte azt a feladatot, amely a birtokain külön-külön utat kereső két protestáns egyház intézményeinek támogatásában állt. A keresztúri nyomda nyújtott fórumot a vitairatok megjelenéséhez (lutheránus és kálvinista, illetve protestáns és katolikus viták), de az irénikus munkák ismertté válásához is. Tudta, hogy a helyi nyomdák technikai felszereltsége nem elégséges komolyabb metszetanyag kiadásához, talán ezért is támogatta Lackner Kristóf emblémás könyvének frankfurti kiadását.³² Nádasdy Pál befogadója volt külföldi exuláns protestánsoknak is, mint például Wolfgang Mangelburg és Gregor Gerber.³³

²⁷ RMNy 891.

²⁸ RMNy 888.

²⁹ RMNy 901.

³⁰ RMNy 902.

³¹ RMNy 910. (Georg Hartlieb), 912. (Nagy Benedek), 913. (Magyarai István), 914. (Joannes Ru-land), 915. (gyászvers gyűjtemény).

³² RMK III. 1189.

³³ Vö. RMNy 1492., illetve 2027.

A harmincéves háború kezdete után a cseh és délnémet protestánsok közül sokan menekültek e területekre.

A sárvári udvarban élt Nádasdy-generációk tehát, úgy tűnik, naprakészen fogadták be a mindig korszerűnek számító szellemi áramlatokat – humanista filológia és nyelvtudomány, a reformáció lutheránus, helvét és irénikus eszméi –, és egyben figyelmet fordítottak arra, hogy az oktatás, a vallás napi gyakorlatában használt munkák is rendelkezésére álljanak az udvarban élőknek. A történeti ismeretek fontosságának felismerését azzal is tanúsítják, hogy történeti – krónikás és történetfilozófiai – munkák megírását is támogatták. Nem tudunk arról, hogy szélsőséges, nonkonformista eszmékkel ismerkedtek, vagy ezek képviselőivel kapcsolatot tartottak volna.

Nádasdy Ferenc, Pál fia, 1643-ban katolizált.³⁴ Politikai karrierje és meggyőződése is megkövetelte ezt. Ahhoz az arisztokrata körhöz tartozott, amelyik Pázmány Péter politikai gondolkodásából sokat tanult. Ő maga életével (és halálával) is bizonyította, hogy hitt abban a lehetőségben, amelyet a Habsburg szövetség jelenthetett a török kiűzésében, az ország újraegyesítésében.³⁵ Ahogy Pázmány, ő is tudta, hogy a magyar kereszténység, a magyar kultúra nem Habsburg kreálmány. Ezért is volt számára fontos családja mellett a magyar történelem, és annak bemutatása.³⁶ Udvertartását Pottendorfba helyezte, és megnövekedett anyagi erejét kihasználva európai szintűre fejlesztette azt. Képtára, könyvtára, építkezései, az udvar kulturális élete sok csodálót és irigyet szerzett neki. Kapcsolatot tartott az antwerpeni Moretus, az amszterdami Blaeu, a nürnbergi Endtner család mellett bécsi és grazi nyomdászokkal, metszőkkel.³⁷ Nem egyszerűen könyvgyűjtő, hanem szerző, szerkesztő is lett. Pottendorfi nyomdája is azt a programot szolgálta, amelyet majd a 18. század elején Esterházy Pál folytatott: a magyarországi birtokok lakosságának kulturális színvonalának felemelését iskolákkal, a katolikus egyház, főként a ferencesek, illetve szerviták – és nem a jezsuiták – segítségével. Kultuszt teremteni, erősíteni: a magyar szentek, illetve a *Patrona Hungariae* kultuszát.³⁸ Nádasdy Ferenc már modern, nyugati főúr. *Patrona*

34 Bessenyei J.: i. m. 69–101.

35 A kérdésről legújabbban: Bitskey István: A nádor és az érsek (Esterházy Miklós vitája Pázmány Péterrel). In: Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára. Szerk. Angi János–ifj. Barta János. Debrecen, 2005. 55–62.; vö. Klaniczay Tibor: Korszerű politikai gondolkodás és nemzetközi látókör Zrínyi műveiben. In: Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 337–400.

36 Vö. Dümmerth Dezső: Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In: Utó: Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1987. 155–204.

37 Viskolcz Noémi: Nádasdy Ferenc pottendorfi udvertartása (előkészületben).

38 Lásd a következő hasonló kiadások kísérő tanulmányait: Esterházy Pál: Az egész világon lévő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti Nagyszombat, 1690. Knapp Éva–Tüskés Gábor–Galavics Géza tanulmányával. Hasonmás kiad. Bp. 1994. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 30.); Esterházy Pál: Az Boldogságos Szűz Mária szombatja, azaz minden

náltjaival már nem egyszerűen familiáris kapcsolatban állt, intézményeket támogatott, és azok önállóan működtek. Olvasmányai nyelvileg is, tematikusan is modernek voltak: a politika, a történelem tudománya, a jog és az alapvető filozófiai és teológiai ismeretek mellett a földrajzi, a történelmi és irodalmi érdekességek is érdekelték.³⁹ A latin és német mellett az olasz és a francia nyelv volt számára az ismeretszerzés forrása. Könyvtárának katalógusát újabban teljes egészében sikerült rekonstruálni, így biztosan állíthatjuk, hogy Magyarországon az első olyan ismert gyűjtemény, amely tulajdonosának nem csupán olvasmányait tartalmazta, hanem minden olyan könyvet, ismeretet, amely valamilyen formában a látókörébe került, vagyis bibliofil gyűjtemény.

Sajnos nem ismerjük a vele kortárs Batthyány Pál és Kristóf könyvtárát, hogy összehasonlítási alapul szolgáljon.

*

A szalónaki és a rohonci udvartartás a 16. század elejétől szorult háttérbe, akkor, amikor Batthyány Boldizsár (1537–1590) már Németújvárt választotta központi udvarául.⁴⁰ A nyugat-magyarországi területek legjelentősebb humanista udvarává a protestáns Batthyány Boldizsár tette. Az ő alakja önmagában is az újítás jelképe lehet, nem véletlen a róla szóló gazdag szakirodalom, illetve életének irodalmi feldolgozása. Tevékenységén jól példázható az, hogy a más országok, intézményi rendszerek ismerete mennyire kitágítja egy személy látókörét, különösen akkor, amikor szemlélődését olvasmányokkal alapozza meg, és ismereteit frissen tartja. Franciaországi tartózkodása alatt egy gazdag udvar fényét, működési mechanizmusát, és egyben a hatalom gyakorlásának visszásságait is látta. Személyesen is jelen volt az első – a felszínen – vallási indíttatású gyilkosságok helyszínén, a hugenották mészárlása, egy országot tönkretévő vallásháború pedig a megvásárolt könyvekből, illetve személyes ismeretsége révén érkező hírekből vált követhetővé számára. A nem csupán Bécset, Grazot, Észak-Itáliát és déli német fejedelemségeket látó Boldizsár „franciás” korszerű olvasmányanyagot hal-

---

szombat napokra való ájtatosságok. *Szörényi László* tanulmányával. (Reprint) Bp. 1995. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 31.)

39 A könyvtár katalógusának töredékei megjelentek: Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. S. a. r. Farkas Gábor–Varga András–Katona Tünde–Latzkovits Miklós. Szerk. Monok István. Szeged, 1992. (Adattár... 13/2.) [a továbbiakban Adattár... 13/2.] 73–79., 101–106.

40 A Batthyány család a 15. század második felében erősödött meg annyira, hogy tagjai jelentős méltóságokat kaptak. Batthyány Boldizsár (1452 k.–1519), a második Boldizsár (?–1525 után) és ennek fia első Ferenc (1497–1566) alapozták meg az utat a protestáns generációk előtt: Batthyány Boldizsár (1537–1590), és fia, Ferenc (1573–1625) protestánsként is haltak meg, ez utóbbinak fia, Ádám (1610–1659) azonban 1629-ben katolizált. Az ő fiainak (Pál és Kristóf) könyves ügyeiről csak nagyon keveset tudunk.

mozott fel a várbéli könyvtárban.⁴¹ Történeti, politikai és politológiai ismeretei kiemelték kortársai közül. Ezzel párhuzamosan a Magyarországon szükséges módon támogatta a protestáns egyházakat, számukra komoly könyvtárral felszerelt iskolát is létrehozott Németújvárt.

Udvarának humanista kapcsolatai (David Chytraeus,⁴² Carolus Clusius,⁴³ Elias Corvinus⁴⁴) csak erősödtek akkor, amikor a stájerországi protestánsok közül többen birtokaira költöztek. Egyes források arra utalnak, hogy rövid időre Johann Kepler⁴⁵ is vendég volt udvarában. Levelező partnerei közül kiemelkedik Felizian von Herberstein természettudós, Nicolaus Pistorius, Joannes Homelius, Cesare Franco orvosok, vagy az építész Pietro Ferrabosco.⁴⁶

A németújvári nyomda (Johannes Manlius),⁴⁷ amely halála után is működött, kiadványainak összetétele pontosan mutatja az egyházszervező és a humanista főúr érdeklődését: az alkalmi kiadványok mellett természettudományos és protestáns teológiai munkákat adott ki.

Batthyány Ferenc alakja éppúgy eltűnik a történetírásban az apa, Boldizsár és a konvertáló fiú, Ádám között, mint Nádasdy Pál, a fekete bég és a konvertáló fiú, Ferenc között. Pedig a németújvári Batthyány-udvar kulturá-

41 Fennmaradtak könyvszámlák, amelyeket Erhardt Hiller (Bécs), Erhardt Widmar (Graz) és Jean Aubry (Frankfurt am Main) állítottak ki, felsorolva a Boldizsár által vásárolt könyveket. Ezt a címanyagot egészítik ki azok a könyvek, amelyek napjainkig fennmaradtak, főként a németújvári protestáns iskolának a helyi ferences rendházban megőrzött anyagában. Boldizsár könyvzárlását jelzik azok az említések is, amelyek levezésében maradtak ránk. Vö. *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert*. Hg. von István Monok-Péter Ötvös. Bd. II.: István Monok-Péter Ötvös-Edina Zvara: Balthasar Batthyány und seine Bibliothek. Hg. von István Monok. Eisenstadt, 2004. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 26.)

42 Vö. *Holl Béla*: Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 18(1981) 55–63.

43 *Führer durch die Clusius-Gedächtnisstätten in Güssing*. Bearb. von Stephan Aumüller. Mit zwei Beiträgen von Otto Guglia. Eisenstadt, 1973.; *Festschrift anlässlich der 400jährigen Wiederkehr der wissenschaftlichen Tätigkeit von Carolus Clusius (Charles de l'Escluse) im panonischen Raum*. Eisenstadt, 1973. (Burgenländische Forschungen. Sonderheft 5.)

44 *Barlay Ödön Szabolcs*: Boldizsár Batthyány und sein Humanisten Kreis. MKSz 95(1979) 231–251.; *Uő*: Elias Corvinus és magyar barátai. MKSz 93(1977) 345–353.; *Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecénatúra egy 16. századi főúr életében. *Századok* 139(2005) 923–944.

45 Kepler talán akkor volt Németújváron, amikor a Grazból kiűzött protestánsokkal szolidaritást vállalva tüntetésként elhagyta az egyetemet.

46 *Koltai András*: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. LK 71(2000) 207–231. Újabban Bobory Dóra dolgozik Batthyány Boldizsár levelezésének kiadásán.

47 Johannes Manlius (1540?–1605?) 1582-ben nyomdai felszerelésével Németújvárra költözött, és először 1585-ig tartózkodott itt, majd 1595 és 1597 között, és összesen 22 könyvet adott ki. Összefoglalóan lásd *V. Ecsedy Judit*: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800. Bp. 1999. 70–73.; és *Uő*: A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600. Bp. 2004. (Hungariae Typographica 1.) 117–122.

lis élete legalább olyan gazdag volt, mint apja idején. Talán azért, mert könyvbeszerzéseiről nagyon keveset tudunk. Ismertek a kortárs magyar értelmiségiekkel fenntartott kapcsolatai – Balassi Bálint, Lackner Kristóf, Szenci Molnár Albert stb. –, udvara megőrizte nyitottságát az exulánsok befogadására is. Felesége, Eva Poppel Lobkowitz (1585?–1640) és az őt Magyarországra elkísérő udvari emberek is támogatták azt a kulturális horizontot, amelyből modern eszmék érkeztek a Batthyány-birtokokra. A harmincéves háború kitörése után a cseh, pfalzi és sziléziai területekről számos protestáns lelkész érkezett, és őket is befogadták.⁴⁸

Ezek között az exulánsok között akadt olyan is, aki nem feltétlenül a háború miatt, hanem esetleg nézeteinek el nem fogadottsága okán hagyta el hazáját. Johann Jacob Knaus (?–1638) feltehetően 1623-ban érkezett Magyarországra, Batthyány Ferenc borostyánkői lelkészi álláshoz juttatta. 1629-ben, Batthyány Ádám katolizálása után tért vissza Würtembergbe.

Knaus könyvtárából 280 mű (sok közülük egyetemi disputáció) maradt fenn a németújvári ferences könyvtárban (feltehetően a protestáns iskolának ajándékozta őket, vagy anyagi okokból eladta a patrónus főúrnak). A jellemzően lutheránus teológiai gyűjteményben két érdekes kolligátumkötet is fennmaradt: egy rózsakeresztes iratokat, illetve egy weigelánus traktátusokat tartalmazó gyűjteményes kötet. Talán az arab nyelv iránti érdeklődése sem véletlen. Nem kívánjuk túlértékelni ezt aényt – a kolligátumkötetek meglétét –, hiszen lehet ez annak is tanúsága, hogy nyitott értelmiségiként érdekelte a korban az érdeklődés középpontjában álló társaság, illetve irodalom.⁴⁹ Óvatosságra utal a Weigel egyik munkájában feltehetően az ő keze írásával olvasható következő bejegyzés is: *NB. Wer will Weigelium lesen, der sehe auf seinen Geist das er nicht verführt, unnd hindern Enthusiatischen Denckhfelds offen gebracht werde, dann seine schrifftten nichts dann Lauter Enthusiasterej, vnd eine geistliche fantasterej sein. Er ist eins seltzamen Geistes kind. Er vnnd seine schwärmesgenossen Lehren Vil vom Inneren menschen, aber am eussern seind keine bekertene Leut. In Iesu Christo Salvabor.*⁵⁰

A másik, rózsakeresztes kolligátum 11 tagból áll,⁵¹ Johann Sivert, Valentin Weigel, Stefano Guazzo, Thomas Naogeorgius, Ludovicus Helmbold, Caspar Eurymachaera, Julianus de Campis, Theophil Scheichart irataiból állítot-

48 Kék vér, fekete tinta i. m. Lásd a 8. j.-t!

49 Vö. A Weigel-művek soproni jelenlétéről írt értékeléssel: Németh (Viskolcz) Noémi-Schaffer *Andrea*: Adalékok a tübingeni heterodoxia nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években. MKSz 112(1996) 223–233.

50 Kirchen Oder Hauspostill Uber die Sontags und fürnembsten Fest Evangelien durchs gantze Jahr aus dem rechten Catholischen und Apostolischen Grunde und Brunnen Israelis vorgetragen und gepredigt. Durch M. Valentinum Weigelium. Neuvenstatt, 1617. Johann Knuber. Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/200.

51 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/130.

ták össze. Emellett Valentin Weigel külön két kötettel is képviselteti magát: az egyikben négy kisebb műve található, a másik egy beszédgyűjteménye.⁵² Elképzelhető az is, hogy Knaus Württembergben összeütközésbe került saját egyházával, ezért kényszerült elhagyni hazáját, de az is lehet, hogy nincs összefüggés szélsőségek iránti érdeklődése és magyarországi tartózkodása között. A 17. század első évtizedeiből származó többi könyve ugyanis határozottan ortodox lutheránus teológiai anyag.

Batthyány Ferenc és özvegye abban az időszakban állt a nyugat-magyarországi protestáns egyház mellett, amikor az – a felélénkülő katolikus támadásoktól övezve – két egyházzá szerveződött. A viták a lutheránus és a kálvinista meggyőződésű lelkészek között éppen akkor váltak a legerősebbekké, amikor Batthyány Ádám katolizált, és megvonta támogatását a protestánsoktól.⁵³ Batthyány Ferenc tisztában volt azzal, hogy milyen fontos az általa pártfogolt egyház szolgálatába nyomdát állítani, ezért megvásárolta Kanizsai Pálfi János javaslatára 1615-ben a bécsi Johann Fidler nyomdáját.⁵⁴ 1617 és 1619 között Szepesváraljai Bernhard Máté működtette, ebből az időszakból négy kiadványról szólnak a források, példányt csak egyből ismerünk, Pathai István helvét hitvallást bemutató művét.⁵⁵ A kiadványok határozottan kálvinista jellegűek (a nyomda felügyeletét Beythe Imre, Beythe István fia látta el). A legközelebbi nyomtatvány már Pápán jelent meg 1624-ben, ott, ahol a nyomda 1632-ig működött. 1626-ban Batthyány Ferenc özvegye, Poppel Éva bérbe adta az officinát Wechel János Zsigmondnak (ahogy a nyomtatványokon szerepel a bérlő neve), aki leszármazottja volt a hugenotta André Wechel frankfurti nyomdásznak. Ez utóbbi rokonának, a bécsi Andreas Wechel könyvkereskedőnek lehetett az öccse. A bécsi Andreas Wechel maga is megfordult Batthyány Ferenc németújvári várában.⁵⁶ A nyomdászdynasztia Batthyány Boldizsár párizsi tartózkodása óta állt kapcsolatban a magyar protestáns családdal, nem véletlen, hogy Szenci Molnár Albert Calvin *Institutio*-fordítása is e család sikeres műhelyében jelent meg Hanauban.⁵⁷ A pápai protestáns nyomda termékei közül tizenöt ismert.

52 Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 8/156., 200.

53 Vö. *Kathona Géza*: Samarjai János gyakorlati teológiája. Debrecen, 1939. (Theológiai Tanulmányok 61.) 338–343.; *Holl B.*: i. m.; *G. Reingrabner*: i. m.; Gustav Reingrabner (Hg.): *Evangelisch im Burgenland. 200 Jahre Tolerantpatent. Ausstellung in der evangelischen Kirche zu Oberschützen. 21. Mai bis 26. Oktober 1981. Oberschützen, 1981. 21–57.*; *Urai Piroska*: Az irénizmus Magyarországon a 16–17. század fordulóján. In: *Irodalom és ideológia a 16–17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. (Memoria Saeculorum Hungariae 5.) 187–208.*; *Kokas Károly*: Könyv és könyvtár a XVI–XVII. századi Kőszegen. Szeged, 1991. (Olvasmánytörténeti Dolgozatok 3.); *Pataky László*: Az őrségi református egyházmegye története. Bp. 1992.

54 *Ecsedy J.*: i. m. 105–109.

55 RMNy 1143A. (A másik három: RMNy 1194., 1195., 1196.)

56 *Robert J. W. Evans*: *The Wechel Presses. Humanism and Calvinism in Central Europe 1572–1627. Oxford, 1975. (Past and Present. Supplement 2).*

57 RMNy 1308. (Hanau, 1624, David Aubry.) David Aubry apja, Jean, André Wechel veje volt.

A korszak jelentős helvét hitvallású szerzőinek munkái mellett kalendáriumok, ábécéskönyv is jelent meg. Külön említjük Samarjai János nevét, aki a kor toleráns teológiai irányzatának, az irénizmusnak legjelentősebb magyarországi képviselője.⁵⁸ A nyomda 1634-ben Németújváron már használaton kívül állt, ami arra utal, hogy a katolizált Ádám elvitette Pápáról. Mégis a protestánsoké lett (bizonyára az özvegy Poppel Évának köszönhetően), és később Wechel Tejfalun (1637–1645), fia András pedig Somorján (1650), majd Kőszegen (1651–1668?) használta.⁵⁹

Batthyány Ferenc udvara modernségben igyekezett követni a kortárs protestáns udvarokat, bizonyára ezért is került Németújvárra a wolfenbütteli udvari rendtartás.⁶⁰ Az udvar szellemi arculata azonban meghatározóan vallásos jellegű maradt. A főúr és felesége – részben kényszerűségből – közvetlenül is foglalkozott a birtokok egyházi helyzetével, az udvar meghatározó értelmiségi személyiségei pedig a protestáns lelkesi körből kerültek ki. Jól mutatja ezt a helyzetet a Batthyány Ferenc temetésén elhangzott prédikációk száma, azok nyelvi összetétele (az 1625. szeptember 13-án elhunyt főúr temetésén 20 magyar, 17 német és 5 horvát nyelvű prédikáció hangzott el).⁶¹

Batthyány Ádám, Ferenc fia 1629-ben katolizált.⁶² Hasonlóan az ő generációjához tartozó főúri fiúk olvasmányaihoz, Ádám is a hagyományos teológiai, krónikás és jogi könyveket forgatta. Emellett feltűnik a kortárs modern historikus irodalom, a hadvezetés- és erődítéstudományi irodalom is könyvtárában. Apja hagyományosan magyar kultúrára való odafigyelését követve nagyon sok hazai nyomtatványt szerzett be (a magyarországi könyvek aránya könyveinek jegyzékein jelentősebb a kortárs átlagnál). Ugyanígy jelentősnek mondható patrónusi tevékenysége is, amellyel a magyar nyelvű katolikus irodalmat, illetve az alkalmi kiadványok megjelentetését támogatta.⁶³

58 *Kathona* G.: i. m.

59 Felsorolásuktól itt eltekintünk, lásd az RMNy és az RMK I., RMK II. megfelelő tételeit.

60 Heinrich Herzog von Braunschweig d. Jüngere: *Hoffgerichte ordnung des... Hern Heinrichs des Jüngeren Hertzogs zu Braunschweig und Lüneburg etc.* Newlich geordnet und auffgriecht. Wolfenbüttel, 1556., Henning Rüden's Erben. – Güssing Franziskanerkloster, Bibliothek 3/25.

61 A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei I. 1527–1625. Iványi Béla anyaggyűjtése. S. a. r. Szilasi László. Szeged, 1990. (Adattár... 29/1.) 322–329.

62 *Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert.* Hg. von István Monok, Péter Ötvös. Bd I.: *András Koltai: Adam Batthyány und seine Bibliothek.* Hg. von István Monok. Eisenstadt, 2002. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 25.) 20–29.

63 A jegyzékeket, az egyes tételek azonosítását lásd uo. 148–268.

A városi polgárság olvasmányai Nyugat-Magyarországon

E területről a következő helyiségekből maradtak ránk könyvösszeírások (1550–1650): Fertőszéleskút (1), Kismarton (1), Kőszeg (22), Németújvár (5), Ruszt (3), Sopron (142).⁶⁴

Egy Sopronban előkerült jegyzék a tübingeni Ungnad–Truber nyomda kiadványairól pedig jól bizonyítja, hogy a térség kereskedői érdekelték voltak a szlovén és horvát reformáció nyomtatott termékeinek terjesztésében.⁶⁵

Az említett könyvjegyzékek egyes tételeinek feloldása, tárgyszavazása után lehetőség lesz majd egy nagyon impozáns statisztikai elemzést adni arról, hogy a vizsgált városok olvasmányműveltsége például a konfesszionális együvé tartozás ellenére mennyire más, vagy éppen ezért mennyiben hasonló. Lesznek különbségek természetesen az olyan városok esetében, mint Kőszeg, Sopron vagy Ruszt, hiszen e városok lakosságának vallási összetétele másként-másként alakult.

Kőszeg város hagyatéki jegyzékeiben – a tulajdonos foglalkozásától tulajdonképpen függetlenül – gyakrabban ott találjuk a más konfesszióhoz tartozó szerzők munkáit, illetve az olyan szellemi áramlatok képviselőit, amelyek a toleráns, a más vallással való megbékélést célzó teológiai nézeteket vallották. A szász filippizmus, az irénizmus vagy éppen a pietizmus neves szerzői – a könyvjegyzékek szerint – a vegyes lakosságú városokban gyakrabban vannak jelen.⁶⁶ Jól látszik, hogy ha az egyes szerzők gyakoriságát tekintve más-más sorrendet tudunk felállítani, Sopron és Ruszt, vagy éppen Magyarország más városait tekintve. Sopronban Luther, Philipp Kegelius, Johannes Habermann, Conrad Dietericus, majd meglepetésre Johann Arndt a sorrend, de rögtön ezután Johann Spangenberg következik, s az első tízbe csak nehezen fér bele Melancthon.⁶⁷ Ruszton Luther, Spangenberg, Selnecker, Aegi-

64 *Lesestoffe in Westungarn I. Sopron (Ödenburg) 1535–1721.* Hg. von Tibor Grüll–Katalin Kevházi–József László Kovács–István Monok–Péter Ötvös–Katalin G. Szende. Hg. von István Monok–Péter Ötvös–Harald Prickler. Szeged, 1994. (Adattár... 18/1. – Burgenländische Forschungen. Sonderband 14.) [a továbbiakban Adattár... 18/1.]; és Adattár... 18/2. kötetekben valamennyi megtalálható ezek közül.

65 Vö. F. Dedic: *Verbreitung und Vernichtung evangelischen Schrifttums im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation.* Zeitschrift für Kirchengeschichte 57(1938) 433–458.; Tibor Grüll–István Monok: *Der Katalog der Ungnad–Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im Bestand des Stadtarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn.* Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte. 1992. 77–81.

66 *Monok István:* Ortodoxia és humanitás. Iskolakultúra 1996. 9. sz. 28–33.; *Uő:* Lutherische Orthodoxie, sächsischer Philippismus und Irenismus im Lesestoffe des lutherischen Bürgertums in Ungarn. In: *Bürgerliche Kultur im Vergleich. Deutschland, die böhmischen Länder und das Karpatenbecken im 16. und 18. Jahrhundert.* Hg. von István Monok–Péter Ötvös. Szeged, 1998. 71–80.

67 Grüll Tibor egyetemi doktori értekezésében (Sopron könyves műveltsége a XVI–XVII. században. 1997. kézirat) részletes, műveig elmenő statisztikát ad.

dius Hunnius, Kegelius és Simon Pauli sorrend állítható fel. Csak példaként egy felföldi város: a lőcsei anyagban is egyértelmű a nem filippista wittenbergi teológusok túlsúlya, igaz Johann Arndt ott is gyakran szerepel. A kései jegyzékeken azonban nem sűrűsödnek a pietista szerzők előfordulásai.⁶⁸

Ehhez a képhez hozzátartozik az is, hogy a református egyházkerületekben, főként a Dunántúli (és a Tiszáninneni) kerületekben Melanchthonnak és tanítványainak a jegyzékek tanulsága szerint is nagy kultusza van, s természetesen mondható a századforduló heidelbergi irénikus gondolkodójának a jelenléte is.⁶⁹ Már a gondos statisztika is figyelmeztet persze, hogy a most jellemzett evangélikus városokból előkerült jegyzékek között viszonylag kevés a lelkészé, a tanáré. E réteg a református tulajdonosú jegyzékek esetén előfordulási arányaiban jobban képviselteti magát. Mégis maradnak olyan kérdőjelek, amelyek a könyvjegyzékekből készített statisztika tanulságainak érvényességét vitatják.

De nézzünk egy, a mostani tanulmányunk témájához közelebbi példát: hol van David Chytraeus, aki 1568–1569 fordulóján Alsó-Ausztria és Stájerország reformátora volt, s *Agendát* is írt ezen egyházaknak?⁷⁰ Kőszegen gyakran előfordul, mint ahogy a filippisták is. De Ruszton soha, Sopronban ritkán (a felvidéki városokban is csak véletlenszerűen). Míg a rostocki egyetem, annak professzorai, Chytraeus és a magyarországi evangélikus egyház kapcsolata más források alapján sokkal élénkebbnek tetelezhető fel, könyvjegyzékeink hallgatnak e kapcsolatról.

Külön kell kitérni arra a jelenségre, amelyet Sopron kapcsán Viskolcz Noémi elemzett.⁷¹ A soproni orvos, Erhardt Artner és a Sopron környéki falvakban lelkészként alkalmazott szászországi exuláns, Theodor Ömich württembergi, tübingeni kapcsolatai nem örvendhettek népszerűségnek az ortodox lutheránus egyházi körökben. Artner könyvtárában jelentős számú weigeliánus munka szerepelt, de ez nem volt egyedi példa. Karner Károly, már két várostatya, Georg Poch és Mark Fauth olvasmányai kapcsán említi e jelenséget.⁷²

68 Adattár... 13/2. 227–326.

69 Vö. Partiumi könyvesházak 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah. S. a. r. Fekete Csaba–Kulcsár György–Monok István–Varga András. (Adattár... 14.) Bp.–Szeged, 1988.; Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely. S. a. r. Monok István–Németh Noémi–Tonk Sándor. (Adattár... 16/2.) Szeged, 1991.

70 Lásd az 53. j.-t!

71 Németh N.–Schaffer A.: i. m.; az idézett soproni Erhardt Artner orvos könyvjegyzéke: Adattár... 18/1. 170–176.

72 A könyvek összeírása 1665-ből, illetve 1667-ből maradt ránk. Lásd Karner Károly: Két soproni polgár könyvtára a 17. század harmadik negyedében. MKSz 93(1977) 111–133.; Adattár... 18/1. 270–283., 290–295.

A városi polgárság olvasmányairól összegzésként elmondhatjuk, hogy a ruszti és a soproni orthodox lutheranizmus mellett Kőszegen a protestantizmusnak lényegesen több szellemi áramlatával találkozhatunk, elsősorban is a szász filippizmus és a heidelbergi irénizmus képviselőivel. A 17. század folyamán a soproni könyvanyag gazdagodása a világibb témakörök irányába tolódott el, a könyvtárak nagyobbak lettek, tematikailag heterogénebbeké váltak. Jelentkezik az említett heterodox olvasmányanyag is. Ruszton ez a tartalmi gyarapodás, nyilván anyagi okokból, nem következett be. Kőszegen a könyvanyag a 17. század végére elveszítette frissességét. Természetes módon több ugyan a *hungaricum*, ez azonban csak a századelő élénk teológiai, vallási csatározásainak emlékét őrizte, s a könyvanyag konzervatívvá vált. A katolikus szerzők jelenléte – kivéve néhány katolikus hagyatékot – csak jelképes, illetve azok a művek voltak jelen a bibliotékák polcain, amelyekkel a protestáns szerzők vitába szálltak.

István Monok

TRADITIONAL AND NON-COMFORMIST READINGS IN WESTERN HUNGARY 1550–1650

Interests very different from what is regarded as average have always been regarded as weird. It is no wonder therefore, that in a historical perspective too they create more intrigue. Alchemy, esoteric works, novel theological and philosophical treatises were all attractive fields for intellectuals. At the same time, researching what people read in certain periods of history shows that based on the frequency of titles indicating the presence of such non-conformist ideas it is not appropriate to analyse people's tastes in reading in a given age. The author of the present paper has taken a comprehensive look at archival sources and books published in Western Hungary between 1550 and 1650, in order to characterise the readings of people living in the region.

The main cultural institutions in the given period were noblemen's courts. The author takes into account the relics of the Bánffy, the Nádasdy and the Batthyány courts, and notes that their tastes in reading were all rather conservative. Nevertheless, mostly in the Batthyány court of Németújvár, which received different people in exile, there were more books that could be labelled as non-conformist. There is a considerable amount of Weigelian and rosecrucian literature among the books of Johann Jacob Knaus from Württemberg, but even in this case we cannot claim that he was an active advocate of the ideologies listed. It is not impossible however that among the teachers of the local Protestant church, as Knaus's books ended up there, these books too found their readers.

The townspeople of the region received their information about the world from traditional readings, although it may be emphasised that in addition to having up-to-the-minute information from their readings, some of the burghers of Sopron ventured onto such spiritual paths that gave them access to the works of innovative

Lutheran theology on the one hand, and alchemy, as well as Weigelian and rosecrucian tenets on the other. Needless to say, this interest characterised physicians and teachers rather more than dignitaries with no university education. The presence of the works mentioned needs attention also because it was exactly in the early 17th century Sopron that the first Hungarian reading group was launched. In other words, we have evidence that the owners of books used an organised form for spreading the knowledge they had gained from their readings.

In general terms, it can be said about burghers' readings that besides Orthodox Lutheranism in the towns of Ruszt and Sopron, Kőszeg featured more ideological currents of Protestantism, primarily representatives of the Saxon Philippism and of Irenism widespread in Heidelberg. In the course of the 17th century, Sopron possessed a growing number of books with their topics shifting towards the more mundane; libraries increased in size with their stocks getting more mixed. There is also the so-called heterodox literature which is not in agreement with accepted church dogma. The presence of Catholic authors, with the exception of some Catholic bequests, is only symbolic. It may be that some were displayed on shelves simply because they were the ones that Protestant writers had debates with.

MINDENNAPI VÁLASZTÁSOK

TANULMÁNYOK PÉTER KATALIN 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztette

ERDÉLYI GABRIELLA ÉS TUSOR PÉTER

BUDAPEST, 2007
MTA Történettudományi Intézete

TARTALOM

Köszöntő	I
----------	---

A MAGYAR ROMLÁSNAK SZÁZADAIBAN

GECSÉNYI Lajos: I. Ferdinánd udvarmesterének levelei Augsburg városához az 1527. évi magyarországi hadjárat eseményeiről	13
SZABÓ Péter: Szapolyai János kézcsojka	27
OBORNI Teréz: Bethlen Gábor utasítása helytartójának, Bethlen Istvánnak (1620)	37
SZABÓ András: Szenci Molnár Albert és Heidelberg ostroma 1622-ben	51
Tatjana Pavlovna GUSZAROVA: A „telhetetlen” Ebeczky. Egy 17. századi kamarai hivatalnok karrierjének története	63
VÁRKONYI Gábor: Wesselényi Ferenc nádorrá választása	87
TOMA Katalin: Nádasdy III. Ferenc országbírói kinevezése. Adalékok az 1655. évi országgyűlés történetéhez	111
PÁLFFY Géza: A Zrínyi-kutatás egyik megoldatlan kérdéséről. Zrínyi Miklós hadimustrája a Vas megyei Vat mellett 1663. szeptember 17-én	127
VARGA J. János: A török orientáció változatai Magyarországon. Wesselényi – Apafi – Thököly 1663–1683	155
Jean BÉRENGER: Les assemblées de notables (<i>Concursus palatinales</i>) de 1696 et 1698. Un substitut de diète à la fin du règne de Léopold 1 ^{er} ?	165

ELVESZETT KÉPEK. NŐK FŐSZEREPBEN

ERDÉLYI Gabriella: „Szerettem egyszer egy nőt.” Házasságkötés és házasságtörés 1500 körül	191
SUDÁR Balázs: Egy török költő a férfiak között – Mihri hátún	207
Ralph HOULBROOKE: Marriage, Adultery, and Divorce in Mid-Tudor England. The dioceses of London and Norwich under Edward VI (1547-1553)	225
HEGYI Klára: Török várkatónák családi állapota a 16. század közepén	243
DEÁK Éva: Brandenburgi Katalin és Bethlen Gábor első találkozása	251
MOLNÁR Antal: La Schiavona. Egy bosnyák lány viszontagságai a 17. században	267
KÁRMÁN Gábor: Rákóczi Zsigmond két esküvője	291

KOLTAI András: Magyar főrendek külföldi feleségei a 16–17. században	313
HORN Ildikó: Nemesasszonyok végrendelkezési szokásai az Erdélyi Fejedelemségben	325
Kateryna DYSA: Witches in the Neighbourhood. The Role of Neighbourhood Coexistence in Ukrainian Witchcraft Trials of the 17 th and 18 th Centuries	347
Éva PETRŐCZI: Sylvia Plath and the Puritan Goodwife Heritage	363

HITEK ÉS FELEKEZETEK. KÉNYSZER VAGY VÁLASZTÁS?

BITSKEY István: Válaszkísérletek a krízisre: felekezetek az iszlám árnyékában	377
CSEPREGI Zoltán: A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. Módszertani kísérlet	391
ŐZE Sándor: Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyar- országon a reformáció idején	407
BALÁZS Mihály: Fikció és radikális dogmakritika. Észrevételek a korai antitrinitáriusok írásművészetéről	419
TUSOR Péter: Verancsics Faustus emlékirata? Nunciatúrai tervezetek a trienti katolicizmus hazai bevezetésére	433
FAZEKAS István: Batthyány Ádám „áttérési irata” (1629)	455
MONOK István: Hagyományos és nonkonformista olvasmányok Nyugat-Magyarországon (1550–1650)	465
Anton SCHINDLING: Fremde Nachbarn an unsichtbaren Grenzen. Das Nebeneinander der christlichen Konfessionen im Heiligen Römischen Reich deutscher Nation nach dem Westfälischen Frieden	483
KALMÁR János: I. Lipót magyarországi valláspolitikája és a Kollonich-féle <i>Einrichtungswerk</i>	507
Márta FATA: Glaubensflüchtlinge aus Ungarn in Württemberg im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsaufriß mit einer Dokumentation der Exulanten	519

MÍTOSZOK, IDENTITÁSOK, PERCEPCIÓK

Robert J. W. EVANS: Europa als Peripherie in der Frühen Neuzeit	551
ÁCS Pál: Tinódi Sebestyén és Bornemissza Gergely	573
ALMÁSI Gábor: Az Oláh Miklós elleni gyűlöletről. Szélsőséges nemzeti-társadalmi előítéletek humanista körökben	585
KLANICZAY Gábor: Ördögi kísértetek. Bornemissza Péter és a reformáció ördög-képe	617
NÉMETH S. Katalin: Magyarságkép a 17. században. Martin Zeiller példája	637

SZÖRÉNYI László: 1651. A szerkesztett verskötet, mint a szerző ifjúkori önarcképe. Adriaai tengernek Syrenaia: Groff Zrini Miklós	657
Z. KARVALICS László: Drabik-dimenziók: egy harmincéves tanulmány információtörténeti újraolvasása	683
BUZÁSI Enikő: Hagyományörzés vagy hagyományteremtés? A Batthyány család 17. századi Mátyás-kultuszáról egy újabban előkerült festmény kapcsán	693
G. ETÉNYI Nóra: I. Lipót császár változó arcai <i>almanach royalok</i> on	729
R. VÁRKONYI Ágnes: A kiválasztott gyermek. A <i>Confessio peccatoris</i> forráskritikai vizsgálatához	751
KONTLER László: Felvilágosult patriotizmus és identitás Közép-Európában. Vázlat	763
POÓR János: Kovachich Márton György Anton Gustermann magyar alkotmánytörténetéről	777

NÉHÁNY TÉNY A MINDENNAPOKRÓL

BESSENYEI József: Magyar kereskedők Bécsben a 16. század közepén. Adalékok a Mohács utáni kereskedelmi kapcsolatok történetéhez	795
SEBŐK Marcell: Kizökkent idő: az 1582-es naptárreform hatásai a 16. század végi Szepességen	805
RÜSZ-FOGARASI Enikő: Vendégfogadás Kolozsváron a 16. század fordulóján	821
FODOR Pál: Hiúzprém és szántóföld: egy oszmán-török adóbérlő vagyona a 17. század elején	835
BUZA János: Szekeresek panasza. Borszállítás 1623-ban, Hidasnémetin át Tokajból Kassára	859
BENDA Borbála: Egy uradalmi központ egy korabeli étrend tükrében. Csejte, 1623–1625	873
DIENES Dénes: Diákszendülések Sárospatakon. Különös tekintettel az 1667. évi nagy lázadásra	903
TÜDŐS S. Kinga: Teleki Mihály geryeszegi építkezése (1685–1689)	917
DEMÉNY Lajos: A székely társadalom változásai (1540–1690)	935
GRANASZTÓI György: A háznép Nagyszombatban (1579–1711)	955
FARAGÓ Tamás: Pestisjárványok Máramaros vármegyében	981
OROSZ István: Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal	1003
Ifj. BARTA János: Egyházi földbirtokok és jövedelmeik Zemplén megyében a 18. század végén	1021
Péter Katalin műveinek bibliográfiája (Összeállította: Soós István)	1039
A rövidítések jegyzéke	1050